

Kuuselan eläinkoristeinen rengas

Kiinnostavan, lähinnä lapinkauppaan liittyvän lisän sai Pohjois-Suomen maalöytöaineisto syksyllä 1984. Silloin nimittäin lähetettiin museovirastoon Kemin Lautiossaaresta Kuuselan tilalta viljelysmaasta jo 1920-luvulla löydetty pronssivalos. Kysymyksessä on rengaskoru, jonka kapeahkon reunakehän sisässä on häntäänsä pureva kissaa muistuttava eläin (KM 22593, Kuva 1). Kuuselan tila sijaitsee Kemijoen itärannalla vanhan Pohjanlahden pohjukan kiertävän maantien varressa lähellä Kemijoen entistä lauttauspaikkaa. Kemin vanha, vuosina 1519–1521 rakennettu kirkko sekä pian kirkon valmistumisen jälkeen v. 1531 (Luukko 1954, 481) kauppapaikkaoikeutensa saanut Haminansaaren markkinapaikka sijaitsevat Kemijoen vastakkaisella rannalla pari kilometriä ylävirran suuntaan. Löytöpaikka on nykyisin Kemin kaupungin aluetta ja Isohaaran voimalan patovallin juuressa, kasvaa pajukkoa ja on kosteaa mättäikköä.¹

Kuuselan rengas on halkaisijaltaan 50 mm, paksuus on 2 mm, reunakehän leveys on 3 mm. Valos painaa 13 g. Raaka-aineena on käytetty pronssilejeerinkiä, jossa on sinkkiä. Pyöreän kehän sisässä on nelijalkainen eläin, jonka pää on kääntynyt taaksepäin. Korvat ovat pienet ja kolmion muotoiset. Leuat purevat yli selän loivan S-kirjaimen muotoon taivutettua häntää, joka päättyy reunakehässä kiinni olevaan tupsuun. Kaulassa on kaksiosainen panta. Sen alapuolella laskeutuu eläimen harteille alaosaan kaksijakoinen niskaharja. Takajalat ovat voimakkaat ja päättyvät tukeviin tassuihin, etujalat ovat heikommat ja lyhyemmät. Esine on täysin ehjä, hyväkuntoinen ja vain vähän kulunut. Valamisen jälkeistä viimeistelyä ei ole tehty kovinkaan huolellisesti. Muotin reunojen yli pursunnutta metallia ei ole poistettu kaikin paikoin. Kulumisesta johtuvaa siloittumista on tapahtunut vain parissa reunakehän kohdassa sekä pään, kaulan ja eturuumiin kohdalla. Pinta on patinoitunut, syvänteissä on kuparihometta.

Tarkka vastine Kuuselan renkaalle on löydetty Kuusamon Pöyliönlammelta. Lammen saaresta löydettiin 1920-luvun alussa kalamiesten nuotiosijan kohdalta yhdestä kasasta joukko renkaita, ketjun katkelmia, sormuksia, valettu ristiinnaulitun kuvalla koristeltu risti sekä Kristiina-kuningattaren aikainen 1/4 äyrin raha. Näiden esineiden alla oli löytäjän kertoman mukaan »kuin jäännös puukupin pohjasta». Lisäksi löytö sisältää kaksi luusta valmistettua noitarummun vasaraa, ihmisen pääkallon paloja ja jäänteitä sääriluista. Tämän suljetun löydön renkaista kaksi on valamalla valmistettuja ja koristeltuja (KM, Kt, tsto 5031: 3–4). Toisessa niistä on kaksi vastakkain asetettua ratsumiestä, toisessa häntäänsä pureva peto – Kuuselan renkaan tarkka vastine (Kuva 2). Kuusamon rengas on katkelmallinen, alemman etujalan ja hännän kärjen välinen kehän osa puuttuu, samoin ylempi etujalka. Esine on palopatinnan peitossa ja kuumuuden vuoksi vääntynyt. Mikroskooppitutkimuk-

¹ Löytötapahtumaa ja löytöpaikkaa koskevista tiedoista saan kiittää rouva Eila Pohjosta Seinäjoelta.

1. Kuuselan rengaskoru (KM 22593).

2. Kuusamon rengaskoru (KM Kt. tsto 5031: 4).

sessä verrattaessa Kuusamon ja Kuuselan renkaita toisiinsa todettiin, että molemmat esineet on valettu yhdessä ja samassa muotissa.²

Sireliuksen (1924, 102–108) tulkinnan mukaan tämä Kuusamon löytö on lappalaisen noidan hauta, joka ajoittuu rahan perusteella 1600-luvun puoliväliin. »Puukupin pohjan jäännökset» ovat peräisin kulhotyyppisen noitarummun pohjasta. Renkaat ja ketjut ovat rummulle annettuja lahjoja, ja niitä on käytetty arpoina l. veikkoina rummun kalvolla.

Kirjallisuudesta olen löytänyt Kuuselan ja Kuusamon renkaille vastineen. Viime vuosisadan lopulla tutkittiin kaivauksin Kievin kuvernementissa Knjažan kylän luona keskiaikaista kylää. Löytöaineistossa on mm. runsaasti erilaisia pronssista ja raudasta valettuja ristejä ja eläinkoruja. Niiden joukossa on kuvasta päätellen tarkka vastine Kuuselan ja Kuusamon renkaille (Khanenko 1902, pl. XVII: 252, po. 352, Kuva 3). Knjažan kylän kaivauslöydöt ajoittuvat 1200–1300-luvuille jKr. (Beljaševskij 1899–1900, 1903, 1904).

² Tästä suullisesta lausunnosta saan kiittää tutkija Leena Tomanterää.

3. Rengaskoru Knjažan kylän luota Kievin kuvernementista (Khanenko 1902, pl. XVII: 252, po. 352).

Näissä korurenkaissa on eläinaiheen käsittely sulavan linjakas, voi sanoa elegantti. Käsittelytyyli viittaa vahvasti Orientin maailmaan. Samaan suuntaan osoittaa myöskin itse korun eläin, gepardi l. metsästysleopardi (*Acinonyx jubatus*).³ Se elää lähes koko Afrikassa sekä Egyptistä Intiaan aroilla ja aavikoilla. Tätä nopeajalkaista, lyhyillä matkoilla jopa yli sadan kilometrin tuntivauhdin saavuttavaa eläintä käytettiin esiintymisalueellaan ruhtinashoveissa opetettuna metsästyseläimenä (Walker 1964, 1282; esim. Sourdél-Thomine 1973, kuva 374, jossa on paperille maalattu miniatyyri keisari Akbarin hovista n. 1590).

Vaikka näiden korujen eläin on kuvattu kokolailla realistisesti, on käsittelyssä havaittavissa, että eläin on ymmärretty jossain määrin »griippimäisenä» siivekkäänä tarueläimenä. Tähän viittaavat mm. voimakkaat tassut ja harteilla siipimäisiksi tyyliteltyt gepardille ominaiset pystyssä olevat niskakarvat.

Itse ornamenttiaiheena ympyrään sijoitettu häntäänsä pureva otus on vanha ja laajalle levinnyt. Aiheen voi tavata mitä moninaisimmissa yhteyksissä alkaen kookkaista rakennusten koristeeksi valmistetuista reliefeistä aina rahoihin ja sinetteihin niin sakraaleissa kuin profaaneissakin yhteyksissä. Esiintymisaika on pitkä, eikä aihe ole vieras maamme myöhäisrautakautisissa löydöissäkään. Sakkolan Loposenmäestä on löydetty kullattua hopeaa oleva, sittemmin ehkä riipuksena käytetty reliikkirasian kansi, jota koristaa siivekäs häntäänsä pureva eläin (KM 4421: 6, Kuva 4). Nordman (1924, 176) ajoittaa esineen ristiretkiaikaan ja pitää läntistä alkuperää todennäköisenä. Kuitenkin Sakkolan korun eläimen monet yksityiskohdat ovat Kuusamon ja Kuuselan korun eläimen yksityiskohtien kaltaisia: pään muoto, korvat, kaksiosainen kaulapanta, voimakkaat tassut, ylös taivutettu häntä, sitä purevat leuat jne. Vaikka Sakkolan korun eläin onkin ymmärretty enemmän »griippimäisenä», on kokonaisvaikutelma paljossa yhdenmukainen. Näkisinkin, että myös tämän korun eläin on gepardi, ja että esineen valmistuspaikka saattaisi hyvinkin olla Orientin maailmassa.

Itkonen (1984, 369–370, kuvat 134 ja 315) pitää näitä pronssisia eläinkoristeisia renkaita ensisijaisesti saamelaisten käyttäminä ns. vyöllispyörinä. Rengas ripustettiin vyöhön, ja siihen kiinnitettiin erilaisia mukana kuljetettavia tarve-esineitä kuten puukko, kukkaro, sakset, neulaputki, sormustin jne.

³ Eläimen tunnistamiseksi saamastani suullisesta lausunnosta saan kiittää dos. Ann Forsténia Helsingin yliopiston eläinmuseosta.

4. Sakkolan Loposenmäen reliikkirasian kansi halkaisija 35 mm (KM 4421: 6).

Muiden valettujen eläinkoristeisten renkaiden ohella ovat Kuusamon ja Kuuselan renkaiden kaltaiset esineet olleet suosittuja saamelaisten keskuudessa ja pitkään käytössä. Samuli Paulaharju on piirtänyt tämän vuosisadan alussa Pohjois-Lapissa vyöllispyörän (Paulaharju 1965, 146; Kuva 5), joka on pitkälle degeneroitunut mutta selvästi johdettavissa Kuusamon ja Kuuselan renkaiden kaltaisesta esikuvasta. Myös Karessuvannossa on vastaavanlainen jäljitelmä ollut käytössä vielä 1910-luvulla (Elgström 1922, 240, Kuva 6) ja Enontekiöllä (Rácz 1972, kuva 126). Valmistetaanpa korausta sen degeneroituneessa muodossa hopeasta nykyisinkin ainakin Kautokeinin ja Inarin hopeapajoissa (Juhsin myyntiluettelo 1973, mm. nro 34; Inarin Hopean myyntiluettelo 1983, nro:t 35 ja 39).

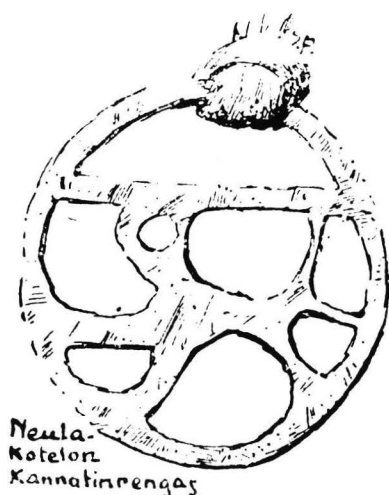
Manker (1947, 181) pitää juuri tällaisia eläinrenkaita nimenomaan neulakotelon koristeena ja erityisesti pohjoislappalaisena tyyppinä.

Lappalaisilla on ollut käytössä myös muunlaisia eläinkoristeisia vyöllispyöriä. Vaikka niitä on käytetty Ruotsin ja Suomen Lapissa ovat ne olleet varsin yleisiä Itä-Ruujassa, jonne venäläisillä on ollut kauppayhteyksiä (Rácz 1972, kuva 127 selityksineen). Myös Itonen (1984, 587) pitää eläinkoristeisia renkaita nimenomaan itäkarjalaisina.

Myös suomalaisen kansanpukuun on tietyillä alueilla kuulunut vyöllispyörä. Se kuului vielä 1800-luvulla etelä-karjalaiseen naisenpukuun mutta jäi käytöstä muualla maassa jo aikaisemmin. Käyttöalue käsitti aikoinaan Karjalan, Savon, Keski-Suomen ja Pohjois-Pohjanmaan. Vielä myöhäisrautakaudella vyöllispyörä oli maassamme tuntematon esine ja sen käyttö levisi Suomeen vasta keski- ja uudenajan vaihteissa idästä. (Sirelius 1915, 150–157).

Itse renkaalla, koristelemattomallakin oli tärkeä merkitys lappalaisille heidän jokapäiväisessä elämässä. Lapsi sai usein jo kasteen yhteydessä tai kummilahjaksi ensimmäisen renkaansa amulettiksi, jolloin rengas kiinnitettiin komsioon. Iän karttuessa renkaita kertyi lisää. Varsinkin naiset ripustivat mielellään vöihinsä runsaasti renkaita kilisemään. Kilinää pidettiin jopa arvon merkinä ja osoituksena varallisuudesta. Kuitenkin ensiksi saatu rengas oli kantajalleen arvokkain. Se tuli säilyttää suojana noitumista vastaan. Oikein asetettuna rengas suojasi »kalman vihoilta» henkilöä, joka asetti vainajan arkkuun ja hautaan. Rengas näyttääkin olleen lappalaisille aina 1800-luvulle asti tärkein korausta ja sitä kannettiin ja käytettiin nimenomaan amulettina.

Myöskin parannusvälineenä rengas oli esine vailla vertaa: sairas antoi noitarummun lyöjälle renkaan, joka sidottiin rummun lyöjän oikeaan käteen. Toimituksen jälkeen rengas kiinnitettiin uhrina rummulle jo aikaisemmin annettujen renkaiden

5. Vyöllispyörä Pohjois-Lapista (Paulaharju 1965, 146).

joukkoon. (Schefferus 1963, 293–294, 403, 412–413 lähteineen; Andelin 1859, 226, 251–254; Itkonen II 1984, 347–348).

Eräät tutkijat katsovat, että rengas liittyy saamelaisilla nimenomaan aurinkomagiiaan: renkaan pyöreä kehä kuvaa auringon kehää, samalla karhunpalvontaan: karhu nukkuu kaamosajan ja herää keväällä esiin tulevan auringon myötä (Holmberg 1915, 61–62; Drake 1918, 341).

Renkaita käytettiin myös noitarummun I. kannuksen kalvolla. Rumpua luisella vasaralla lyötäessä kalvolle asetettu rengas I. arpa liikkui kalvolle piirretystä kuvioista toiseen ja pysähtyi lopulta jonkin kuvion kohdalle. Näin saatiin tietoja miten menetellä ja ohjeita miten toimia mitä moninaisimmissa arkielämänkin vaiheissa.

Itse asiassa lähes jokainen miespuolinen henkilö omisti rummun ja käytti sitä. Toimitusta ohjasivat tarkat säännöt, joista ei ollut mahdollista poiketa. Vain merkityksellisimmissä ja laajakantoisimmissa kysymyksissä käännettiin noidan puoleen. Jo Olaus Magnus (Schefferuksen 1963, 196–197 mukaan) nimitti arpoja kuparikäärmeiksi tai -konniksi, sillä lappalaiset nimittivät itse niitä siten. Tästä päättäen metallisia eläinkuvia on rummulla käytetty jo vanhastaan. Samaan suuntaan viittaa Kuusamon Pöyliönlammen hautalöytö. Saattaa arvella, että eläin-koristeinen, outoakin otusta kuvaava rengas on noidantöissä yksinkertaista sileää rengasta tai jopa ketjulla yhteensidottua rengasnippua huomattavasti voimallisempi. (Rummun käytöstä esim. Sirelius 1924, Manker 1938; Itkonen II 1984, 333–344; Fjellström 1962, 195–198 jne).

Vaikka Kuusamon ja Kuuselan eläinrenkaiden degeneroituneet jäljitelmät olivatkin käytössä nimenomaan vyöllisrenkaina, olivat esikuvat tuskin tässä tehtävässä kovinkaan käyttökelpoisia. Renkaan ohut kehä oli liian heikko ainakin pitempään käytettynä kannattamaan siihen ripustettuja tarvikkeita. Tämäntyyppisiä keveitä renkaita lieneekin valmistettu ja tuotettu pohjoisille alueille alunperin toiseen tarkoitukseen, nimittäin palmikkoriipuksiksi, jotka olivat erittäin suosittuja nimenomaan obinugriilaisten kansojen naisten keskuudessa. Nämä riipukset olivat eläin-

ratsastaja- tai kentaurokoristeisia tai somistettu geometrisin aihein, ympyrän tai vinoneliön muotoisia, keveitä puhkonaista työtä olevia valoksia. Eepoksissa ja lauluissa mainitaan näistä koristeista. Voiman uskottiin piilevän pitkissä palmikoissa, joihin oli punottu eläimiä, helmiä ja kulkusia. Samat korut ovat säilyneet joissakin paikoissa pikkutyttöjen palmikkojen päissä aina 1960-luvulle asti (Lehtinen 1979, 82–88, kuvat 59, 60). Näitä samanlaisia heloja käyttivät mm. Pohjois-Hanti-naiset. Myös muualla Siperiassa niitä käytettiin: nenetsinaiset ripustivat näitä koristeita lakkeihinsa, ngarasaanišamaanit vöihinsä ja jukagiirit nahkasiin esiliinoinhinsa (Lehtinen 1979, 83).

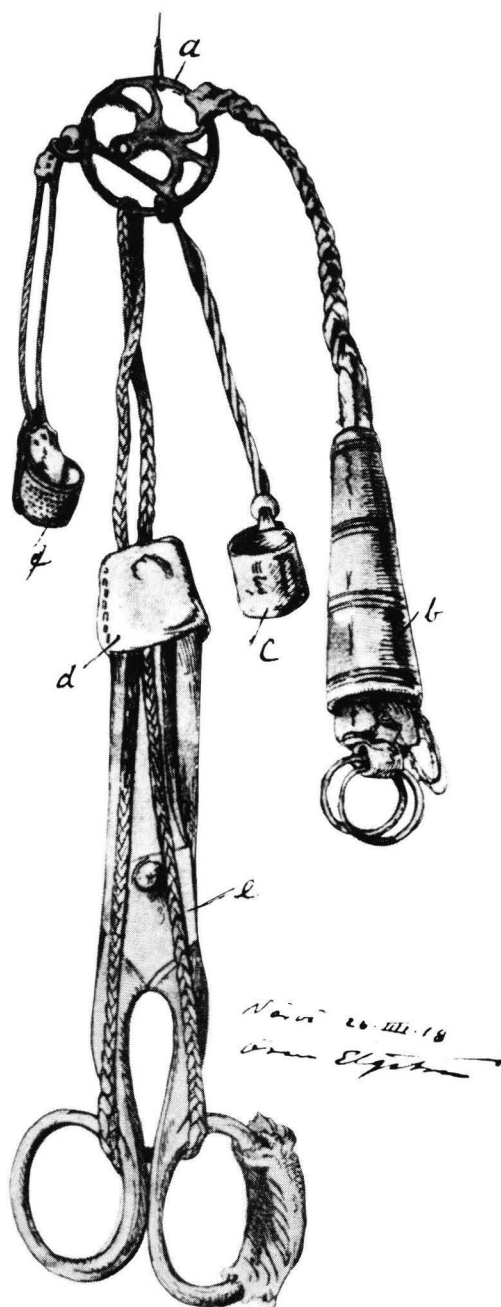
Kuusamon ja Kuuselan eläinrengasten kaltaiset korut ajoittuvat, kuten edellä todettiin, Knjažan kylän kaivauslöytöjen perusteella 1200–1300-luvuille. Kuusamon koru saa ajoituksensa löytöön kuuluvan rahan perusteella myöhäisemmäksi, 1600-luvun puoliväliin. Kuuselan rengasta ei irtolöytönä voida ajoittaa. Ilmeisesti Kuusamon kappaleen ajoitus merkitsee näiden ei degeneroituneiden kappaleiden todennäköistä »ante quem» -aikaa. Tämä rengaskoru onkin saattanut joutua hautaesineistöön pitkän, useita sukupolvia kestäneen käytön jälkeen. Perittyä rumpua siihen kuuluvine tarvikkeineen pidettiin uutta, hiljattain valmistettua rumpua parempana. Saamelaisen keskuudessa 1600-luvun kestäessä toimeenpantu voimakas kirkollinen käännytystyö (Itkonen 1984 I, 62–87) aiheuttikin sen, että noitarumpuja ei enää haluttu tai rangaistuksen pelosta uskallettu käyttää, ja rummut »joutivatkin» viimeisen käyttäjänsä mukana hautaan.

Koska tina ja lyijy ovat ainoat metallit, joita saamelaiset ovat osanneet itse valaa, ovat kaikki muut metalliesineet jo vanhimmista ajoista saatu kauppiailta (Itkonen I, 1984, 529–530). Näin ollen on myös valettujen eläinkoristeisten pronssirenkaiden sekä niiden degeneroituneiden jäljitelmien valmistuspaikkaa etsittävä varsinaisen saamelaisasutuksen kattaman alueen ulkopuolelta.

Venäläiset tuottivat kauppakirjojen luetteloiden mukaan Siperiaan jo 1550-luvulla erilaisia heloja. Näitä alettiin jäljitellä. Esikuvia saatiin islamilaisen taiteen piirissä valmistetuista esineistä. Perimätieto pitää jäljentäjinä nimenomaan komeja, jotka kauppasivat koruja pohjoisessa. Suurimpia venäläisiä valmistuskeskuksia olivat kylät Kazanin kaupungin luona ja Kazanista kaakkoon Kamajoen varrella oleva Rybnajan kauppala. Rybnajassa toimi 1800-luvulla venäläisiä ja tataarilaisia hopeaseppiä. Venäläiset kauppiat teettivät heillä massoittain halpoja messinkivaloksia markkinoille vietäviksi. (Lehtinen 1979, 37–38).

Kehitys lienee ollut edellä kuvatun kaltainen myös Kuusamon ja Kuuselan eläinkoristeisten renkaiden kohdalla. Kauppiat tunsivat pohjoisilla alueilla asuvan väestön mieltymyksen erilaisiin rengaskoruihin. Keveinä ja helposti kuljetettavina niitä alettiin kuljettaa kauppapaikoille vaihto- ja maksuvälineiksi. Koruja alettiin jäljitellä ehkä Venäjällä tai Karjalassa, ja kehitys johti vielä tämän vuosisadan alussa käytössä olleisiin pitkälle »alkuperäisestä» mallistaan degeneroituneisiin »juokseva koira» -aiheisiin vyöllispyöriin.

Kuten edellä todettiin on Kuusamon ja Kuuselan eläinkoristeisten renkaiden »alkukoti» orientin maailmassa islamin taiteen vaikutuspiirissä. Itse korun eläin, aiheen käsittely ja koko olemus sekä varhaisimmat tuntemani kappaleet viittaavat tähän suuntaan. Sekä Knjažan kylän löytöjen että Sakkolan korun ajoitus houkuttelevat sijoittamaan näiden »gepardikorujen» syntyajan Islamin seldžukkidynastioiden aikaan 1000-luvun puolivälistä 1200-luvun puoliväliin tai tästä vielä n. sata vuotta jatkuneeseen aikaan ja valmistuspaikan mahdollisesti Iraniin tai Anatoliaan. Seldžukkidynastioiden aikaan tapahtui islamin taiteessa aiempaan verrattuna valtava figuratiivisen esityksen laajeneminen ja keskiaasialaisiin esikuviiin palautuva ikono-

6. Vyölliset Karessuvannosta (Elgström 1922, Bild 208).

grafian kehitys. Pitkään islamin taiteessa taantuneena ollut eläinornamentiikka koki eräänlaisen renessanssin. Uudelleen elpynyt eläintyyli säteili Eurooppaan Espanjan, Italian ja Bysantin kautta. Seldžukkien traditio jatkui islamin taiteessa ainakin

vuosisadan ajan heidän kukistumisensa jälkeen mongolihallitsijoiden aikana laajalla alueella, joka ulottui Keski-Aasiasta Bosporin salmeen ja Syyriaan. (Grube 1968, 70–80, 97; Brentjes 1982, 119–120).

Vaikka »gepardirenkaiden» ja ehkä muidenkin eläinkoristeisten renkaiden »alkukoti» onkin orientin maailmassa, on renkaita ilmeisesti valmistettu »alkuperäisen muotoisina» Kiovan seudulla kuten Knjažan kylän löydöt osoittavat mahdollisesti jo seldžukkien aikana. Sieltä renkaita on kuljetettu pitkin Venäjän kauppateitä pohjoiseen ja lopulta karjalaisten kauppiaiden välittämänä saamelaisten asuttamalle seudulle, jonne periferiaan eläinrenkaat ovat ehkä saapuneet jossain määrin viivästyneinä. Kovasti pidettyinä ne ovat säilyttäneet asemansa, tosin vahvasti degeneroituneessa muodossa, meidän aikaamme asti.

Arkangelin kauppa alkoi 1500-luvun puolivälissä. Hollantilaiset ja englantilaiset laivat kuljettivat tähän ennen 1700-lukua Venäjän tärkeimpään satamaan suuren ja kirjavan tavaravalikoiman, mm. erilaisia kankaita, käsityötuotteita, siirtomaatavaraa sekä monenmoista rihkamaa, joksi pronssivaloksetkin kauppa- ja tullikirjojen luetteloissa epäilemättä luettiin. Meriyhteydet ulottuivat aina Keski-Eurooppaan ja Persiaan asti. Meriteiden avauduttua tulivat myös lapintuotteet, ennen kaikkea turkikset yhä kysyttymmiksi. (Ahvenainen 1970, 142; Virrakoski 1973, 415). Juuri Arkangelin kaupan ansiosta karjalaisten kauppiaiden tavaravalikoima oli mitä kirjavin ja tavarat halvempia kuin Tukholman kautta Pohjanmaalle ja Lappiin tuodut. Siksi karjalaiset kauppiat, joiden osuus pohjoisen Suomen kaupassa ei ollut vähäinen, olivatkin alueen väestön suuressa suosiossa, vaikka olivatkin väärauskaisia ja vanhoja vihollisia.

Myös Kuuselan rengaskoru on kaikesta päättäen kulkeutunut mahdollisesti vienankarjalaisen kauppiaan mukana Kemijoen suulle; lappalaisia ei Kemijoen alajuoksulla asunut enää keskiajan lopullakaan (Luukko 1954, 354).

Kirjallisuus

- Ahvenainen, Jorma, 1970. *Rovaniemen historia II. 1632–1960*. Kuopio.
- Andelin, A., 1859. Kertomus Utsjoen pitäjistä. *Suomi. Tidskrift i fosterländska ämnen* 1858. Helsingfors.
- Beljaševskij, N.F. (toim.) *Arheologičeskaja letopis' Južnoj Rossii, 1899–1900 t. 1–2, 1903–1904*. Kiev.
- Brentjes, Burchard, 1982. *Der Tierstil in Eurasien*. Leipzig.
- Drake, Sigrid, 1918. Västerbottens lapparna under förra hälften av 1800-talet. *Etnografiska studier*. Uppsala.
- Elgström, Ossian, 1922. *Karesuandolapparna*. Etnografiska skisser från Kängämä och Lainiovuoma 1916–1919. Stockholm.
- Fjellström, Phebe, 1962. *Lappskt silver. Studier över en föremålsgrupp och dess ställning inom lappskt kulturliv*. Uppsala.
- Grube, Ernst, J., 1968. Islamin taide. *Maailmantaide*. Hollanti.
- Holmberg, Uno, 1915. Lappalaisten uskonto. *Suomensuvun uskonnot II*. Porvoo.
- Inarin Hopea, 1983. Myyntiluettelo.
- Itkonen, T.I., 1984. *Suomen lappalaiset vuoteen 1945*. Ensimmäinen ja toinen osa. Toinen painos, joka on kuvattu v. 1948 ilmestyneestä laitoksesta. Porvoo.
- Juhls'smykker i lappisk tradisjon*, 1973. Myyntiluettelo. Kiruna.
- Khanenko, B., 1902. Antiquités de la region du Dniepre. Collection B. Khanenko. *Epoque slave (VI–XIII s c)*. Librasion V. Kiev.
- Lehtinen, Ildikó, 1979. *Naisten korut Keski-Venäjällä ja Länsi-Siperiassa*. Helsinki.
- Luukko, Armas, 1954. Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin keskiaika sekä 1500-luku. *Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin historia II*. Oulu.
- Manker, Ernst, 1938. Die lappische Zaubertrommel I. *Acta Lapponica I*. Stockholm.
- Manker, Ernst, 1947. De svenska flällapparna. *STF:s handböcker om det svenska fjället*. 4. Stockholm.
- Nordman, C.A., 1924. Karelska järnålderstudier. *SMYA* 34: 3. Helsingfors.

- Paulaharju, Samuli, 1965. *Taka-Lappia*. Porvoo.
- Rácz, István, 1972. *Saamelaista kansantaidetta*. Helsinki.
- Schefferus, Johannes, 1963. *Lapponia*. Hämeenlinna.
- Sirelius, U.T., 1915. *Suomen kansanpukujen historia*. Helsinki.
- Sirelius, U.T., 1924. Suomen Lapin noitarummuista. *Kalevalaseuran vuosikirja 4*. Helsinki.
- Sourdel-Thomine, Janine und Spuler, Bertold, 1973. Die Kunst des Islam. *Propyläen Kunstgeschichte. Band 4*. Oldenburg.
- Walker, Ernst, 1964. *Mammals of the World. Vol. II*. Baltimore.
- Virrankoski, Pentti, 1973. Pohjois-Pohjanmaa ja Lappi 1600-luvulla. *Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin historia III*. Oulu.